

Nevidím, neslyším, promluvíím.

Fenomenologická reflexe hluchoslepoty

Matěj Pudil

Katedra filozofie a společenských věd
Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové

Úvod

Hluchoslepoty je typem duálního smyslového postižení, které negativně ovlivňuje schopnost člověka komunikovat, orientovat se a získávat informace. Stupeň tohoto postižení se liší případ od případu, nicméně hluchoslepá osoba vždy vyžaduje specifický přístup. V prostředí studia hluchoslepoty (tzv. deafblind studies) se setkáme s principem $1 + 1 = 3$.¹ Tato asymetrická „rovnice“ má vyjádřit situaci hluchoslepe osoby, která má více než pouhý součet dvou postižení. Kombinace těchto postižení neumožňuje hluchoslepe osobě v rámci synestézie substituovat zrakové vnímání posílením sluchového vnímání a naopak. Hluchoslepá osoba je zbavena obou smyslů dálky.

Hluchoslepoty se týká především kategorie tzv. získané hluchoslepoty (acquired deafblindness; zkr. ADB), zahrnující jedince, kteří se narodili jako neslyšící a později (například důsledkem Usherova syndromu) přišli také o zrak – a naopak –, ale také ty, kteří se narodili bez postižení a zrak a sluch začali ztrácet v průběhu života. Hluchoslepoty vrozená (tzv. congenital deafblindness; CDB) naproti tomu tvoří méně častou kategorii těch, kteří se již narodili s postižením zraku i sluchu.

Pro potřeby této studie budeme uvažovat osobu z kategorie CDB, nebo osobu, která se stala hluchoslepotou dříve, než se u ní plně rozvinula schopnost řeči.

Zvnějšku může působit situace CDB osoby naprosto nepřístupně. Na druhé straně se ale tímto tématem zabývají sociální pracovníci a pečovatelé, ale i akademičtí pracovníci. Deafblind studies je seriózním akademickým oborem, který překračuje rámec pouhé akademické zvědavosti a má úctyhodný cíl: pomoci pečovatelům zlepšit jejich práci pro hluchoslepoty osobu a s ní. Tato oblast hojně čerpá ze společenských věd a filozofie.

Jako osvědčený se v této oblasti ukazuje rámec fenomenologie Maurice Merleau-Pontyho. Tomu se daří analyzovat subjekt a roli, jakou v jeho vývoji hraje intersubjektivita. Na jednu stranu by se mohlo zdát, že tato analýza čerpá ze sebe-poznání subjektu (které vychází např. z jeho vztahování se k vlastním pohybům v prostoru a významu, který jim subjekt přikládá, či z odezvy okolí), na druhou

¹ Viz např. HART, Paul. *Moving beyond the common touchpoint: Discovering language with congenitally deafblind people*. Disertační práce. University of Dundee, 2010, s. 26.

stranu ale Merleau-Pontyho důraz na tělesné založení subjektu a jeho vazbu na ostatní tělesné struktury tuto rovinu překračuje. To činí jeho filosofickou koncepci atraktivní pro teoretiky komunikace, v oblasti CDB studies především v podobě lehce modifikované, koncepci tzv. rozšířeného dialogismu (extended dialogism, viz níže).

Merleau-Pontyho pohled na korporealitu, intersubjektivitu a semioticitu

Hlavním cílem mého příspěvku je ukázat, že fenomenologická analýza tělesnosti, intersubjektivitu a semioticity, provedená Merleau-Pontym, představuje hodnotný příspěvek k této debatě a vhodný výchozí teoretický rámec pro CDB studie. Pro potřeby této studie představím čtyři základní body jeho koncepce, které považuji za relevantní pro naše téma:

I) Tělesnost je fundamentální vlastností živých bytostí – ve fenomenálním smyslu slova

Tělesností je v Merleau-Pontyho filosofii míněn primárně vztah spíše než hmota. Žádná tělesná bytost není myslitelná mimo své vztahy k ostatním tělesným strukturám a jiným tělesným bytostem. Skrze setkávání se s okolím subjekt nabývá poznání o světě a ostatních subjektech, ale také o sobě samém a svých vlastních schopnostech. Věci se subjektu pouze „nedějí“ (tj. subjekt není pasivní) – každá bytost je „otevřena světu“, což znamená, že pro živou bytost je vše okolo, s čím se setkává, smysluplné či nesoucí význam. Význam v tomto smyslu vyjadřuje vztah a je zdokonalován s každou další zkušeností. Merleau-Ponty s oblibou ukazuje, že vidoucí bytosti jsou zároveň bytostmi viditelnými apod.

Pochopitelně se tu nezpochybňuje, že naše těla jsou tvořena hmotou, Merleau-Ponty pouze odmítá zjednodušující karteziánskou představu těla jako čehosi odlišného a odděleného od mysli – ducha –, nebo představu těla jako organismu v nejvulgárnějším smyslu, redukováného na soubor procesů látkové výměny. Zároveň ale zaměřuje naši pozornost k faktu, že základem našich poznávacích schopností je právě to, že jsme tělesnými bytostmi a že je to tato spřízněnost se světem, rovněž tělesným, která nám umožňuje porozumění. Užívá přitom pojem splétání – chiasmus: naše vnímání světa je možno vidět jako komunikaci dvou tělesností – světa a naší. Nejedná se ale o vnímání v čisté, bezprostřední formě. Naše vnímání je vždy předsudečné, ovlivněné předchozími zkušenostmi a také zákonitostmi, které naši zkušenost předcházejí. Terminologií Merleau-Pontyho, s viditelným se vždy pojí neviditelné, smysl vnímaného, který je mu vlastní, přestože není hmatatelný, je jeho vnitřní vlastností, „je to zasvěcení jakožto otevření pro rozměr, který se už nikdy neuzavře, ustavení roviny, vzhledem k níž se napříště bude vymezovat každá jiná zkušenost. (...) je to neviditelno tohoto světa, to, co v tomto světě přebývá, nese jej a dává mu jeho viditelnost, jeho vnitřní a vlastní možnost, Bytí tohoto jsoucna.“² Ale toto „zasvěcení“ není nikdy ukončeno, spíše rozvíjí naše vnímání, otevírá nový horizont, přináší nové otázky. A naše vnímání je tedy vždy pokračováním probíhajícího tázání, vychází z předchozí zkušenosti, „propracovává určitý výdobytek, který není celý aktuální“³. Tázání v tomto smyslu považuje Merleau-Ponty za základní pohyb naší existence.

² MERLEAU-PONTY, Maurice. *Viditelné a neviditelné*. Praha: OIKOYMENH, 2004, s. 153.

³ MERLEAU-PONTY, Maurice. *Smysl filosofického tázání: dva texty k Viditelnému a neviditelnému*. Praha: Filosofia, 2016, s. 26.

II) Tělesné bytosti jsou normativními bytostmi

Tělesné bytosti se snaží fixovat významy. Významy nejsou pouze produkty náhody a momentálního naladění jistého organismu. V kontinuu své zkušenosti každý individuální organismus vytváří jisté struktury (normy), ve kterých mu svět dává smysl (tj. jeho Umwelt) a tyto struktury přehodnocuje a vylepšuje na základě odchylek od norem, které jsou již založeny. Normy poskytují jedinci jistý „referenční systém“ umožňující interpretovat probíhající situace a zaznamenávat strukturálně významné jevy, které s sebou přinášejí. Pomocí těchto norem se svět ustanovuje (institute) jako smysluplný, obsahující stálé struktury, které lze odhalit v řadě jiných situací.⁴ Proces, kterým k tomu dochází, nazývá Merleau-Ponty sedimentací (velmi zjednodušeně můžeme přirovnat ke geologii: v tomto procesu jsou normy, které jsou „usazený“, užívány jako něco solidního a je pak těžké je nějak fundamentálně restrukturalizovat).

III) Tělesné bytosti jsou v principu bytostmi semiotickými

V Merleau-Pontyho náhledu nemá žádný stimulus pro organismus význam pouhého kauzálního účinku, ale vždy vystupuje jako smysluplný znak. Je tomu tak díky procesu sedimentace, který zabezpečuje onu předpojatost, v níž nás každá nová zkušenost zastihuje. Extrémním případem takové sedimentace je lidský jazyk, který fixuje významy na konkrétní slova.

Již zmíněná dvojznačnost tělesné bytosti vnímající – vnímaný má ukázat, že veškeré aktivity tělesného individua se odehrávají v interkorporeálním poli vztahů mezi tělesnými jedinci. Každý pohyb uskutečněný jedincem je tedy nutně pohybem expresivním (vnímatelným a smysluplným). Expresivní pohyby leží v základu našich komunikačních schopností. Gesta jsou pro Merleau-Pontyho fundamentálním základem expresivních pohybů, jádrem jazyka. V rámci sociálních interakcí, v intersubjektivním poli, gesta (coby pohyby vykonávané subjektem) získávají postupně institucionalizovanou formu primitivního znaku (pohyb v rámci interakce s jinými subjekty). Je zřejmé, že komunikace může probíhat na vícero úrovních. Sám Merleau-Ponty k tomu říká, že „jednotlivá chování utvářejí významy, které jsou vzhledem k anatomické výbavě transcendentní, a přece jsou imanentní vůči chování jako takovému“ a dále poznamenává, že řeč („promluva“) je „pouze jedním konkrétním případem“ takového jednání.⁵ V gestu subjekt vytváří něco víc (význam) než pouhé postavení těla (to je míněno onou transcendencí), ale toto „víc“ nelze oddělit od kontinuity našeho jednání (a to je ona imanence). Jazyk lze pak chápat jako systém, ve kterém se pohyby individua stávají gesty se záměrem mít smysl – tělesné gesto se stává jazykovým výrazem (úmyslně se vyhýbám výrazům navozujícím konotace s mluveným jazykem, protože se mi v dalším průběhu výkladu jedná zejména o znakovanou komunikaci).

IV) Lidský přechod Umwelt – Welt

Jazyk umožňuje sedimentaci na úrovni, která lidem dovoluje udělat krok ven ze svého Umweltu k představě Weltu. Zatímco gesta jsou vždy jaksi nejednoznačná, jazyk vytváří zásobu fixovaných

⁴ HALÁK, Jan; KLOUDA, Jiří. The institution of life in Gehlen and Merleau-Ponty. *Human Studies*, 2018, roč. 41, č. 3, s. 371–394, s. 388–389.

⁵ MERLEAU-PONTY, Maurice. *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH, 2013, s. 241.

významů, které lze užít v nevyčerpatelném množství situací a kontextů, a tak hraje roli velmi mocného nástroje našeho myšlení. Merleau-Ponty⁶ v tomto kontextu neváhá tvrdit, že lidský Umwelt je „otevřený a proměnlivý“ a že „se stává Weltem, protože vyzbrojuje naše tělo novými nástroji pozorování a akce, které nám umožňují tvořit ne-přirozenou projekci systémů porovnávání a odlišování“. Osvojení si jazyka je proces, který nás proměňuje, rozvíjí náš plně subjektivní rozměr vztahování se ke světu a také prostupuje naše vnímání. S jistou nadsázkou lze říci, že se z jazyka stává způsob, jímž žijeme. Je zřejmé, že sociální kontext hraje nenahraditelnou roli při osvojování si jazyka. Zároveň neponechává jazykové výrazy v izolaci, nýbrž je váže do rámce širšího kulturního a historického kontextu.

Rozšířený dialogismus

Dialogismus je nejednotný proud ve společenských vědách. V základu postuluje interakční vztah (tzv. interdependenci) mezi individuem a ostatními individui v určitém sociálním kontextu (tj. klasický dialogismus) a schopnost lidského druhu tvořit společně smysl či význam. To znamená, že naše rozumění prostředí, v němž žijeme, není věcí čistě individuální, nýbrž že jeho smysluplnost tvoříme s odkazem na druhé (ať už zde přítomné, či jinak v patrnosti vedené). Lidské individuum podle této teorie spontánně interpretuje perspektivu, z níž k ní ostatní promlouvají na základě určité sociální reprezentace (Marková nazývá tento fenomén dialogickou epistemologií.⁷)

Ve své rozšířené verzi (extended dialogism) dialogismus zahrnuje tyto interakce v širším smyslu. Per Linell⁸ navrhuje do pojmu dialogismu zahrnout i samostatné aktivity individua, jako je vnímání prostředí / okolí či reakce na jeho vlastní emocionální projevy, které k ostatním lidem odkazují pouze nepřímo:

„Svět, který nás obklopuje, již byl obydlen jinými lidmi, ať už těmi stále žijícími, nebo těmi patřícími k minulým generacím (...), kteří jej učinili smysluplným svými kategorizacemi, slovními označeními a diskurzivními praktikami. (...) Smyslové vnímání je tedy také nepřímo závislé na, či spíše interdependentní se smyslem tvořeným ostatními lidmi. Tedy, rozšířený dialogismus zahrnuje jak přímé interakce s ostatními, tak interakce s (přírodními i lidmi pozmeněnými) prostředími, jímž (jsme já a) ostatní dali smysl.“⁹

Tato teorie je na první pohled velmi podobná některým Merleau-Pontyho výkladům. Rozšířený ani klasický dialogismus nejsou myslitelné bez přijetí pozice embodimentu. Linell také tvrdí, že „se nikdo nerodí jako osoba“, protože osobnost je něco, co povstává v procesu interakce ve smyslu jím představovaného dialogismu. Osobnost považuje za fenomén úzce vázaný na nabytí jazyka, sebevědomí a smysl pro kulturní souvislosti.

⁶ MERLEAU-PONTY, Maurice. *Nature. Course notes from the Collège de France*. Evanston: Northwestern University Press, 2003, s. 222.

⁷ MARKOVÁ, Ivana. *Dialogicality and social representations: The dynamics of mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. MARKOVÁ, Ivana. *The dialogical mind: Common sense and ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

⁸ LINELL, Per. Dialogue and the birth of the individual mind. *Journal of Deafblind Studies on Communication*, 2017, č. 3, s. 59–79.

⁹ Tamtéž, s. 62–63.

Ingerid a krab

Při popisu různých případů osvojení si jazyka od narození hluchoslepými osobami se vyskytují některé podobné body. Prvním z nich je postřeh, že pokus o komunikaci s využitím znakového jazyka je cílevědomou aktivitou, ve které hraje průvodce hluchoslepé osoby dominantní roli. Tato asymetrie se projevuje především v nasazení, s nímž průvodce usiluje o zaujetí pozornosti hluchoslepé osoby.¹⁰ Druhým postřehem je, že znaky jako prostředky komunikace získávají svůj význam vždy v rámci narativního kontextu sdíleného oběma jejími účastníky.

Skvělý příklad nám poskytuje Gunnar Vege svou interakcí s hluchoslepu Ingerid, která je zachycena na videozáznamu a vyčerpávajícím způsobem rozebrána.¹¹ Záznam zachycuje Vegeho jako průvodce v interakci s čtyřadvacetiletou Ingerid. Aby zaujal její pozornost, ukazuje jí malého kraba, kterého nechá lézt po její ruce a poté se snaží sumarizovat právě proběhlou situaci pomocí několika znaků a gest. Toto se několikrát opakuje. Nakonec se Ingerid (bohužel již mimo záznam) pokouší sama opakovat jeho znakovanou zprávu, a rozpoznává, že každý pohyb její ruky zastupuje nějakou část situace, kdy jí krab lezl po ruce. Chápe, že může vyjádřit tuto situaci ze své vlastní perspektivy tím, že pozměňuje pořadí znaků a důraz.

Primitivní komunikace založená pouze na několika málo čistě instrumentálně užívaných znacích často selhává, jak ukazuje Paul Hart.¹² Je tomu tak proto, že postrádá dialogický rozměr, který je neodmyslitelnou součástí funkčního sociálního kontextu, předpoklad osvojení si plně rozvinutého jazyka. A je jedním ze základních specifik lidské komunikace, že se odvíjí ve „světě sdílené zkušenosti“.¹³ Hluchoslepá osoba si může vytvářet spontánně znaky pro vlastní potřebu, nicméně má-li ovládnout jazyk v rozvinuté formě, musí být naplněny stejné podmínky jako u lidí bez postižení, především tedy funkční sociální prostředí.¹⁴

Závěr

Záměrem mého příspěvku bylo ukázat možnou prospěšnost teoretizování v oblasti studia komunikace, které může mít kladný dopad, pokud se vztáhne na případ hluchoslepoty. Šetření teoretiků komunikace a odborníků z oblasti CDB studies či surdopedie a tyflopédie obecně se vhodně doplňují. První zmíněná skupina může k problematice hluchoslepoty přistupovat jako k prubířskému kameni, který prověří jejich obecná východiska (v mém případě byla navržena fenomenologická ontologie Merleau-Pontyho jako takové vhodné východisko). Druhá skupina naopak může čerpat¹⁵ z těchto

¹⁰ LINELL, Per. *Dialogue and the birth of the individual mind*, s. 69.

¹¹ VEGE, Gunnar. *Co-Presence is a Gift. Co-Presence as a Prerequisite for a Sustained and Shared Here and Now*. Diplomová práce. University of Groningen, 2009.

¹² HART, Paul. *Moving beyond the common touchpoint: Discovering language with congenitally deafblind people*.

¹³ VEGE, Gunnar. From shared experiences to co-created narration: Reflections on an explorative case study. In: DAELMAN, Marlene; NAFSTAD, Anne; RØDBROE, Inger; SOURIAU, Jacques; VISSER, Ton. *The emergence of communication – part II*. Paris: Centre National du Suresnes, 1999, s. 192.

VEGE, Gunnar, *Co-Presence is a Gift. Co-Presence as a Prerequisite for a Sustained and Shared Here and Now*, s. 192.

¹⁴ Srov. HART, Paul. *Moving beyond the common touchpoint: Discovering language with congenitally deafblind people*, s. 18–19.

SOURALOVÁ, Eva. Znakový jazyk v komunikaci osob se současným postižením sluchu a zraku. *e-Pedagogium*, 2004, roč. 4, č. 1, s. 95–98, s. 96–97.

¹⁵ A činí tak, viz citované práce Paula Harta a Gunnara Vegeho.

poznatků, aby dosáhla zlepšení situace hluchoslepých osob a jejich integrace do sociálního prostředí. Právě komunikační izolace patří mezi největší deficity hluchoslepých osob.¹⁶

Seznam použité literatury

- Department of Health. *Care and support for deafblind children and adults policy guidance*. [online]. 2014. Dostupné z: <https://1url.cz/lzdS6>.
- HALÁK, Jan; KLOUDA, Jiří. The institution of life in Gehlen and Merleau-Ponty. *Human Studies*, 2018, roč. 41, č. 3, s. 371–394. DOI 10.1007/s10746-018-9469-5.
- HART, Paul. *Moving beyond the common touchpoint: Discovering language with congenitally deafblind people*. Disertační práce. University of Dundee, 2010. Dostupné z: <https://1url.cz/TzdSz>.
- KELLER, Helen. *The story of my life*. New York: Dover Publications, 2012. ISBN 978-0486292496.
- LINELL, Per. Dialogue and the birth of the individual mind. *Journal of Deafblind Studies on Communication*, 2017, č. 3, s. 59–79. ISSN 2589-3424.
- MARKOVÁ, Ivana. *Dialogicality and social representations: The dynamics of mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. ISBN 9780521824859.
- MARKOVÁ, Ivana. *The dialogical mind: Common sense and ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. ISBN 9781107002555.
- MERLEAU-PONTY, Maurice. *Nature. Course notes from the Collège de France*. Evanston: Northwestern University Press, 2003. ISBN 978-0810114463.
- MERLEAU-PONTY, Maurice. *Viditelné a neviditelné*. Praha: OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-098-X.
- MERLEAU-PONTY, Maurice. *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH, 2013. ISBN 978-80-7298-485-5.
- MERLEAU-PONTY, Maurice. *Smysl filosofického tázání: dva texty k Viditelnému a neviditelnému*. Praha: Filosofia, 2016. ISBN 9788070074589.
- NAGEL, Thomas. What is it Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 1974, roč. 83, č. 4, s. 435–450. DOI 10.2307/2183914.
- NOË, Alva. *Action in Perception*. Massachusetts: MIT Press, 2005. ISBN 9780262140881.
- SOURALOVÁ, Eva. Nemanuální prostředky znakového jazyka v komunikaci hluchoslepých. *e-Pedagogium*, 2002, 2(Suppl. 2), s. 34–37. eISSN 1213-7499.
- SOURALOVÁ, Eva. Znakový jazyk v komunikaci osob se současným postižením sluchu a zraku. *e-Pedagogium*, 2004, roč. 4, č. 1, s. 95–98. eISSN 1213-7499.
- TØNESSEN, Morten. The ontogeny of the embryonic, foetal and infant human umwelt. *Semeiotike, Sign Systems Studies*, 2014, roč. 42, č. 2, s. 281–307. DOI <https://doi.org/10.12697/SSS.2014.42.2-3.06>.
- VEGE, Gunnar. From shared experiences to co-created narration: Reflections on an explorative case study. In: DAELMAN, Marlene; NAFSTAD, Anne; RØDBROE, Inger; SOURIAU, Jacques; VISSER, Ton. *The emergence of communication – part II*. Paris: Centre National du Suresnes, 1999.

¹⁶ SOURALOVÁ, Eva, *Znakový jazyk v komunikaci osob se současným postižením sluchu a zraku*, s. 97.

VEGE, Gunnar. *Co-Presence is a Gift. Co-Presence as a Prerequisite for a Sustained and Shared Here and Now*. Diplomová práce. University of Groningen, 2009.

PUDIL, Matěj. Nevidím, neslyším, promluvím. Fenomenologická reflexe hluchoslepoty. In: MICHLOVÁ, Barbora; HRONOVSKÝ, Michal (eds.) *Bílá místa filosofie*. Sborník příspěvků doktorandů a mladých badatelů. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020, s. 73–79. ISBN 978-80-7599-231-4 (online). DOI doi.org/10.15452/BilaMista.2020.06